

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ گرایش اسلام

بررسی تحولات سیاسی مصر در زمان جانشینان محمد علی پاشا تا روی کار آمدن
نظام جمهوری در این کشور. (۱۳۶۹-۵۱۲۶۵ ه.ق. / ۱۹۵۳-۱۸۴۸ م)

استاد راهنما:

دکتر محمد علی چلونگر

استاد مشاور:

دکتر اصغر فروغی ابری

پژوهشگر:

حسین سمیرونی زاده

مهرماه ۱۳۹۰ ه.ش

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

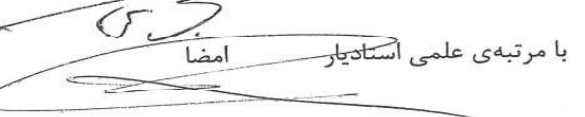
پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام آقای حسین سمیرونی زاده

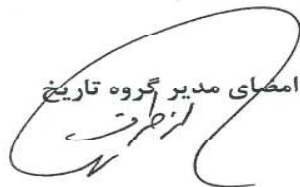
تحت عنوان

بررسی تحولات سیاسی مصر در زمان جانشینان محمدعلی پاشا تا روی کار

آمدن نظام جمهوری در این کشور (۱۳۶۹ - ۱۲۶۵ هـ.ق / ۱۸۴۸ - ۱۹۵۳ م)

در تاریخ ۱۳۹۰/۷/۲۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه ^{پاس} به تصویب نهایی رسید.

امضا	دکتر محمدعلی چلونگر	با مرتبه ی علمی استادیار	۱- استاد راهنمای پایان نامه
امضا	دکتر اصغر فروغی	با مرتبه علمی استادیار	۲- استاد مشاور پایان نامه
امضا	دکتر سیداصغر محمودآبادی	با مرتبه ی علمی دانشیار	۳- استاد داور داخل گروه
امضا	دکتر فیض الله بوشاسب	با مرتبه ی علمی استادیار	۴- استاد خارج از گروه

امضای مدیر گروه تاریخ

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس خدای را که پرودگار جهانیان است، خدا را سپاس می گویم که یاری نمود و با لطف و کرم خویش کوشش مرا به ثمر رساند، همچنین از لطف و عنایت چهارده معصوم (علیهم السلام) سپاسگزارم، در اینجا مراتب تشکر و قدردانی خود را برای کسانی که مشوق من در این رساله بودند، ارائه می نمایم:

از اساتید محترم گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دکتر محمد علی چلونگراستادراهنمایم، دکتر اصغر فروغی ابری، استاد مشاورم، دکتر سید اصغر محمودآبادی (داور داخل گروه)، دکتر فیض الله بوشاسب (داور خارج از گروه) دکتر مرتضی دهقانزاد مدیر محترم گروه تاریخ، از پدر و مادرم، همسر، خواهرانم و سایر دوستان و آشنایانم تشکر می نمایم.
حسین سمیرونی زاده مهرماه ۱۳۹۰ هـ ش

تقدیم به:

همسرم که هر چه دارم از اوست.

چکیده

نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم و نیمه‌ی اول قرن بیستم یعنی دوره‌ی فرمانروایی خدیوان بر مصر پس از محمدعلی پاشا یکی از مقاطع بسیار مهم و حساس است که منشأ تحولات گسترده‌ی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی در این سرزمین شد. به قدرت رسیدن فرزندان و نوادگان محمدعلی پاشا پس از مرگ وی، حفر کانال سوئز توسط فرانسویان، قیام عُرابی پاشا در مصر و محمد احمد (المهدی) در سودان، اشغال مصر توسط انگلیسی‌ها و تحت‌الحمایگی این کشور توسط آنها و سرانجام تلاش‌های مصریان برای رهایی از سلطه‌ی استعمار انگلستان و استقلال کشورشان همه از تحولات مهم سیاسی این دوره به شمار می‌رود. همچنین ظهور نخستین اندیشمندان و روشنفکران دینی و غیر دینی که منشأ تحولات مهم فرهنگی در این سرزمین شدند، از ویژگی‌های مهم این دوره می‌باشد. مهمترین ویژگی دوره مذکور، دخالت‌های مستمر بیگانگان در امور مصر می‌باشد. خصوصاً انگلیسی‌ها و فرانسوی‌ها که در این امر باهم رقابت داشتند. ناتوانی و عدم لیاقت جانشینان محمدعلی پاشا و سیاست‌های ناکارآمد آنها، شرایط زمانی و موقعیت حساس جغرافیایی این منطقه خصوصاً پس از حفر کانال سوئز باعث طمع بیشتر استعمارگران شد. در نیمه اول این دوره ی صد ساله بین فرانسه و انگلستان بر سر نفوذ و کسب منافع در مصر رقابت وجود داشت به طوری که در دوره‌ی حکومت هر یک از خدیوان یکی از این دو کشور نفوذ خود را گسترش می‌دادند. اگر خدیوی تلاش می‌کرد سیاستی مستقل در پیش بگیرد توسط آنها از قدرت برکنار می‌شد.

نهایتاً با خرید بخشی از سهام کانال سوئز توسط دولت انگلستان و سرکوب قیام عُرابی پاشا و در آستانه‌ی جنگ جهانی اول عملاً انگلیسی‌ها در مصر همه‌کاره شدند و در سال ۱۸۸۲م مصر رسماً تحت‌الحمایه انگلستان شد. در جنگ جهانی اول نیز به دلیل موقعیت مهم و حساس این سرزمین برای دول متفق نفوذ و سلطه‌ی انگلیسی‌ها بیشتر شد اگرچه پس از جنگ تلاش مصریان برای رهایی از سلطه‌ی استعمارگران ادامه پیدا کرد ولی نتایج چندان درخشانی نصیب آنان نشد. با رشد افکار عمومی مردم جهان و فشارهای بین‌المللی و اعتراضات احزاب و گروه‌های مصری دولت انگلستان مجبور شد در نهایت استقلال مصر را به رسمیت بشناسد. کمی بعد با کودتای افسران آزاد حکومت سلطنتی خاندان محمدعلی پاشا در مصر پایان یافت و دوره‌ی جدیدی در تاریخ این کشور آغاز شد. این پایان نامه برآن است تا به بررسی چگونگی به قدرت رسیدن فرزندان محمدعلی پاشا در مصر و تداوم حکومت آنها و سرانجام سقوط و فروپاشی این حکومت بپردازد.

واژه‌های کلیدی:

محمدسعید پاشا، اسماعیل پاشا، عُرابی پاشا، کانال سوئز، انگلستان، حزب وفد مصر

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات

۱	تبیین موضوع.....	۱
۲	اهداف پژوهش.....	۲
۲	سوالات پژوهش.....	۲
۲	فرضیه های پژوهش.....	۲
۳	روش تحقیق.....	۳
۳	۱-۶- پیشنهاد تحقیق.....	۳
۳	۱-۷- معرفی منابع.....	۳
۴	۱-۷-۱- منابع اصلی.....	۴
۴	تراجم مشاهیر الشرق.....	۴
۴	تاریخ المصر الحديث:.....	۴
۴	تاریخ شعوب وادی نیل:.....	۴
۵	۱-۷-۲- منابع فرعی.....	۵
۵	۱-۷-۲-۱- مطالعات و تحقیقات داخلی.....	۵
۵	تاریخ مصر و خاندان محمدعلی بزرگ.....	۵
۵	تاریخ جنبش های ملی مصر از محمد علی تا جمال عبد الناصر.....	۵
۵	سیری در اندیشه ی عرب از حمله ی ناپلئون تا پایان جنگ جهانی دوم.....	۵
۶	۱-۷-۲-۲- مطالعات و تحقیقات خارجی.....	۶
۶	تاریخ خاور میانه.....	۶
۶	تاریخ خاورمیانه.....	۶
۶	تاریخ عرب در قرون جدید.....	۶
۷	تاریخ العرب المعاصر مصر و العراق.....	۷
۷	الثورة العربیه.....	۷
۷	۱-۸- موقعیت جغرافیایی مصر.....	۷
۸	۱-۹- نژاد.....	۸
۸	۱-۱۰- سابقه تاریخی.....	۸
۱۲	۱-۱۱- حکومت های مصر پس از اسلام.....	۱۲
۱۲	۱-۱۱-۱- تاریخ مصر در دوره ی طولونیان (۲۹۲-۲۵۴ ه.ق/ ۹۰۸-۸۶۸ م).....	۱۲
۱۳	۱-۱۱-۲- مصر در دوره ی اخشیدی ها(۳۲۳-۳۵۸ ه.ق/ ۹۶۸-۹۳۴ م).....	۱۳
۱۴	۱-۱۱-۳- تاریخ مصر در دوره ی فاطمیان (۵۶۷-۳۵۸ ه.ق/ ۱۱۷۱ - ۹۷۰ م).....	۱۴

- ۱-۱۱-۴- تاریخ مصر در دوره ی ایوبیان (۶۴۸-۱۵۶۷ ه.ق / ۱۲۵۰-۱۱۷۶ م)..... ۱۵
- ۱-۱۱-۵- تاریخ مصر در دوره ی ممالیک (۹۲۳-۶۴۸ ه.ق / ۱۵۱۷-۱۲۵۰ م)..... ۱۵
- ۱-۱۱-۶- تاریخ مصر در دوره ی عثمانی (۱۲۲۰-۹۲۳ ه.ق / ۱۸۰۵-۱۵۱۷ م)..... ۱۷
- ۱-۱۱-۷- مصر در دوره ی محمدعلی پاشا (۱۲۶۳- ۱۲۲۰ ه.ق / ۱۸۴۸-۱۸۰۵ م)..... ۱۷

فصل دوم: جانشینان محمد علی و اوضاع سیاسی زمان آنها

- ۲-۱- ابراهیم پاشا (۱۲۶۵ ه.ق / ۱۸۴۸ م)..... ۲۲
- ۲-۲- عباس پاشا (۱۲۶۵-۱۲۷۰ ه.ق / ۱۸۴۹-۱۸۵۴ م)..... ۲۵
- ۲-۳- محمد سعید پاشا (۱۲۷۹-۱۲۷۰ ه.ق / ۱۸۶۳-۱۸۵۴ م)..... ۲۸
- 2-4- اسماعیل پاشا (۱۸۷۹-۱۸۶۳ م)..... ۳۴
- 2-۵- محمد توفیق پاشا (۱۳۰۹-۱۲۹۶ ه.ق / ۱۸۹۲ - ۱۸۷۹ م)..... ۳۵
- ۲-۶- عباس پاشا: (۱۳۳۳-۱۳۰۹ ه.ق / ۱۹۱۴-۱۸۹۲ م)..... ۳۸
- ۲-۷- سلطان حسین کامل (1332-1335 ه.ق / ۱۹۱۷-۱۹۱۴ م)..... ۴۲
- ۲-۸- مصر در جنگ جهانی اول..... ۴۴
- ۲-۹- ملک احمد فؤاد اول (۱۳۵۶-۱۳۳۵ ه.ق / ۱۹۳۶-۱۹۱۷ م)..... ۴۶
- ۲-۱۰- سعد زغلول..... ۴۸
- ۲-۱۱-۱- تأسیس حزب وفد..... ۴۸
- ۲-۱۱-۲- حزب وفد و مصر پس از جنگ جهانی اول..... ۴۹
- ۲-۱۲- ملک فاروق (۱۹۵۲-۱۹۳۶ م)..... ۵۳
- ۲-۱۳- اوضاع مصر پیش از آغاز جنگ جهانی دوم:..... ۵۶
- ۲-۱۴- سیاست ها و اقدامات دول محور در مصر..... ۵۸
- ۲-۱۵- سقوط حزب وفد..... ۶۱
- ۲-۱۶- جنگ اعراب و اسرائیل (۱۹۴۸ م)..... ۶۴
- ۲-۱۷- علل سقوط سلطنت ملک فاروق و حکومت پادشاهی در مصر..... ۶۷

فصل سوم: کانال سوئز و اهمیت آن در تاریخ مصر

- ۳-۱- کانال سوئز..... ۷۰
- ۳-۲- وجه تسمیه..... ۷۰
- ۳-۳- پیشینه ی تاریخی..... ۷۱
- ۳-۴- ماجرای کانال در اوایل قرن نوزدهم..... ۷۱
- ۳-۵- آغاز کار برای حفر کانال سوئز..... ۷۲

۶-۳- افتتاح کانال سوئز ۷۶

فصل چهارم: قیام عرابی پاشا و قیام المهدی در سودان

۱-۴-۱ - قیام احمد عرابی پاشا (۱۸۸۱م) ۷۸

۲-۴-۱ - زندگی نامه احمد عرابی پاشا ۷۹

۳-۴-۱ - تحولات ارتش مصر در زمان محمد علی پاشا و جانشینانش ۸۰

۴-۱-۵ - علل قیام عرابی پاشا ۸۱

۶-۴-۱ - آغاز قیام ۸۲

۷-۴-۱ - سیاست دولت های انگلستان و فرانسه در خصوص قیام عرابی پاشا ۸۷

۸-۴-۱ - پایان قیام ۸۸

۹-۴-۱ - مصر بعد از قیام عرابی پاشا ۸۹

۱-۴-۱۰ - نتایج و پیامدهای قیام ۹۰

۱-۴-۲ - قیام المهدی در سودان (۱۸۹۸-۱۸۸۱م) ۹۲

۲-۴-۲ - زندگی نامه و اقدامات محمد احمد ۹۲

۳-۴-۲ - سودان در زمان محمد علی پاشا و جانشینانش ۹۳

۴-۴-۲ - آغاز قیام ۹۴

۵-۴-۲ - پایان قیام ۹۶

فصل پنجم: اوضاع فرهنگی مصر در دوران جانشینان محمد علی پاشا

۱-۵-۱ - سید جمال الدین اسد آبادی ۹۹

۲-۵-۱ - طهطاوی ۹۹

۳-۵-۱ - شیخ محمد عبده ۱۰۱

۴-۵-۱ - مصطفی کامل ۱۰۳

۱-۵-۲ - اخوان المسلمین ۱۰۵

۲-۵-۲ - تشکیلات، نظریات و اعتقادات جنبش اخوان المسلمین ۱۰۷

نتیجه ۱۰۸

پی نوشت ها ۱۱۰

منابع و ماخذ ۱۱۱

پیشگفتار

مصر در طول تاریخ فراز و نشیبی های را طی کرده است، ولی دارای ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، دینی و نظامی گسترده ای است، پیشینه تاریخی این کشور بسیار طولانی و یکی از مهمترین دوران آن حکومت محمد علی پاشا و فرزندانش وی (۱۳۶۷-۱۲۲۰ ه. ق/ ۱۸۰۵-۱۹۵۲ م)، که سرآغاز دوران جدیدی در تاریخ مصر نوین همراه با تحولات و اصلاحات گسترده ای است.

مصر یکی از ایالات تابعه ی امپراتوری عثمانی بود که در اوایل قرن نوزدهم میلادی با حمله ی ناپلئون به این سرزمین وارد مرحله ی جدیدی شد. ورود انگلیسی ها و پس از آن ظهور محمدعلی پاشا فصل تازه ای در تاریخ سیاسی و اقتصادی مصر گشود. و باعث شد این سرزمین تحولات مهمی را پشت سر گذارد. جانشینان محمدعلی پاشا مثل وی نبودند و در دام رقابت بین فرانسه و انگلستان گرفتار شدند. نفوذ این دولت های استعمارگر در این سرزمین آنقدر زیاد شد که حتی دوتن از خدیوان مصر توسط آنها از قدرت کنار زده شدند. سیاست های ناکارآمد اقتصادی مثل: گرفتن وام های بی حساب و کتاب محمدسعیدپاشا و اسماعیل پاشا از بانک های اروپایی، مصر را به صورت یک کشور بدهکار درآورد که گرفتاری های مالی فراوانی برای مصریان به دنبال داشت. تصمیم به حفر کانال سوئز و آغاز عملیات این طرح بزرگ و ناتوانی خدیوان در عمل به تعهدات مالی خود بیش از پیش زمینه را برای نفوذ استعمارگران در این کشور هموار کرد. حساسیت مصر برای اروپاییان خصوصاً انگلیسی ها پس از حفر کانال بیشتر شد و سرانجام در آستانه ی جنگ جهانی اول این کشور تحت الحمایه ی بریتانیا شد. نگارنده برآن است که دوران حکومت جانشینان محمدعلی پاشا در مصر را از لحاظ سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مورد بررسی و تبیین قرار دهد. لذا ضروری است که با در نظر گرفتن تمام ابعاد این دوره با استفاده از منابع و مدارک مهم تاریخی، پژوهشی مستند ارائه نمود. نگارش یک مطلب تاریخی مستند ولو در حد یک پایان نامه یا مقاله کار بسیار دشواری است. نگارنده تا زمانیکه به جمع آوری منابع و مدارک تاریخی و اصیل اقدام ننموده بود، آن را کاری سهل و آسان می پنداشت، اما زمانی که به گردآوری منابع و مدارک تاریخی پرداخت، با مشکلاتی نظیر: کمبود منابع درمورد موضوع مورد تحقیق در دانشگاه ها خصوصاً دانشگاه اصفهان، در دسترس نبودن بعضی از کتب چاپ قدیم و همچنین ترجمه ی متون عربی که بایستی با حوصله و دقت بیشتری صورت می گرفت خصوصاً اینکه بیشتر منابع مورد استفاده در این پایان نامه به زبان عربی است که تقریباً بیش از نود درصد آنها ترجمه نشده اند. لذا تلاش شده در حد توان پژوهشی مستند با استناد به مدارک و منابع تاریخی ارائه شود. مسایل پژوهش در چهار فصل تهیه و تنظیم شده است.

-فصل اول: در این فصل به بررسی و تبیین کلیات این پژوهش پرداخته می شود، این فصل مقدماتی

همچنین به صورت مدخلی برای بحث اصلی پژوهش در نظر گرفته شده است، و به زمینه های تاریخی و مفاهیم مرتبط با موضوع پژوهش پرداخته می شود.

-فصل دوم: در این فصل به معرفی جانشینان محمدعلی پاشا ، به ترتیب زمانی به قدرت رسیدن آنها، شرح اقداماتشان و اوضاع سیاسی زمانه ی آنها پرداخته می شود که اولین آنها ابراهیم پاشا و آخرینشان ملک فاروق بود.

-فصل سوم: در این فصل به بررسی یکی از عوامل اثر گذار در تاریخ سیاسی و اقتصادی سرزمین مصر می پردازیم که باعث توجه بیشتر کشورهای استعمارگر به سرزمین مصر شد و آن چگونگی ساخت کانال سوئز و استفاده از آن در این دوره ی مذکور بوده است.

-فصل چهارم: در این فصل به بررسی دو قیام مهم در تاریخ سیاسی مصر یعنی قیام احمد عُرابی پاشا در مصر و محمد احمد در سودان پرداخته شده و نتایج و پیامدهای این قیام ها در تاریخ مصر بررسی شده است.

-فصل پنجم: در این فصل در خصوص اوضاع فرهنگی مصر و شخصیت ها ی فرهنگی مؤثر در فرهنگ و سیاست این سرزمین در دوره ی مذکور توضیحاتی ارائه شده است.

فصل اول :

کلیات

تبیین موضوع

دوره ی مذکور در تاریخ سیاسی- اجتماعی مصر (نیمه ی دوم قرن نوزدهم و اوایل نیمه قرن بیستم میلادی) یکی از مقاطع بسیار مهم و حساس است، که منشأ تحولات گسترده ای در مصر که بخشی از جهان اسلام است، شد. کوشش خدیوان برای رهایی از استیلای امپراتوری عثمانی و تلاش استعمارگران برای نفوذ در این منطقه، مبارزات و مخالفت های مصریان با این جریان، ضعف حکومت و تلاش عده ای از نظامیان برای اعاده ی قدرت و حیثیت مصریان و نهایتاً از بین رفتن نظام سلطنتی و روی کار آمدن نظام جمهوری در این کشور از ویژگی های این دوره است.

این منطقه در قلمرو اسلامی در محدوده ی جهان عرب محسوب شده و در دوره ی مورد بررسی از پیشگامان جنبش اعراب بوده است. این سرزمین صاحب یکی از کهن ترین تمدن های جهان است که با ورود اسلام تحولات بسیار مهمی را از سر گذراند. مصر از دیر باز در دگرگونی های تاریخی جهان اسلام نقش بسیار حساسی ایفا کرده است. پژوهش در خصوص این بخش از دنیای اسلام خصوصاً رویدادهای دو قرن اخیر در روشن شدن قسمت هایی از زوایای پنهان تاریخ این خطه ی مهم از عالم اسلام به محققان کمک خواهد کرد.

در این پژوهش به بررسی و تحلیل موقعیت سیاسی و جغرافیایی مصر در دوره ی مورد نظر و تحولات اتفاق افتاده در این قسمت از جهان اسلام پرداخته خواهد شد. همچنین زمینه ها و عوامل تداوم حکومت فرزندان و نوادگان محمد علی پاشا در این کشور و چگونگی ورود و استمرار حضور استعمارگران در این منطقه، ظهور نخستین روشنفکران و اندیشمندان مسلمان جهان عرب و پیشگامی مصریان در نهضت روشنفکری عربی بررسی می شود. همچنین موقعیت حساس جغرافیایی این کشور، حفر کانال سوئز، نفوذ استعمارگران اروپایی به خصوص انگلیسی ها و پیامدهای حضور آنان از موارد مورد بررسی در این پژوهش می باشد.

اهداف پژوهش

- تبیین و بررسی چگونگی تداوم حکومت جانشینان محمد علی پاشا در مصر.
- تبیین تحولات اجتماعی و سیاسی مصر در دوره ی مذکور و نقش روشنفکران و اندیشمندان مصری.
- تبیین نفوذ استعمارگران و استمرار حضور و نقش آنها در تحولات سیاسی و اقتصادی این کشور.
- تبیین چگونگی ضعف و سقوط نظام پادشاهی در مصر.

سوالات پژوهش

- علل تداوم حکومت مصر در خاندان محمد علی پاشا چه بود؟
- چه عواملی باعث حضور و نفوذ استعمارگران در این سرزمین شده بود؟
- روشنفکران مصری چه نقشی در اوضاع سیاسی این کشور ایفا کردند؟
- چه عاملی باعث آغاز نهضت روشنفکری جهان عرب از سرزمین مصر شده است؟

فرضیه های پژوهش

- مجموعه ی اقدامات محمد علی پاشا و فرزندانش و تلاش آنها برای کسب استقلال و علاقه ی مصریان باعث تداوم حکومت خاندان محمد علی پاشا در مصر گردید.
- کانال سوئز، منابع اقتصادی و موقعیت حساس جغرافیایی مصر از عوامل حضور و نفوذ استعمارگران غربی در این کشور بوده است .

- این منطقه جایگاه ظهور نخستین روشنفکران و اندیشمندان مسلمان جهان عرب بوده و نقش مهمی در جریان روشنفکری جهان اسلام داشته است.

- به نظر می رسد عامل نهضت روشنفکری ارتباط بیشتر مصریان با اروپائیان بوده است.

روش تحقیق

این تحقیق بر اساس منابع مکتوب تاریخی و با روش تحلیلی توصیفی ارایه شده است.

۱-۶- پیشینه تحقیق

تا جایی که پژوهش گر تحقیق کرده است هیچ کتاب یا پایان نامه ای با عنوان مستقل در خصوص موضوع مورد نظر به زبان فارسی به زیور طبع آراسته نشده و اگر مطلب یا مطالبی در خصوص موضوع مورد نظر وجود دارد به صورت پراکنده در منابع متعدد موجود می باشد. که عموماً اطلاعاتی مختصر و کلی درباره ی دوره ی یاد شده در اختیار خواننده قرار می دهند. به جهت نبودن یک منبع جامع و خاص درباره ی دوره ی مذکور، پژوهشی مستقل در تاریخ مصر در دوره ی مورد نظر ضروری به نظر می رسد.

۱-۷- معرفی منابع

در نگارش این رساله از منابع اولیه و ثانویه استفاده شده است که شامل منابعی است که در همان زمان یا زمانی نزدیک به دوره مورد نظر به نگارش درآمده است، یا توسط عرب زبانان عموماً مسلمان به نگارش درآمده و یا خاطراتی که خارجیان و عموماً انگلیسی هایی که از طرف دولت متبوعشان مأموریت های سیاسی داشته اند در قالب خاطرات به نگارش درآمده اند. همچنین مطالعات و تحقیقاتی که به زبان فارسی منتشر شده است. این منابع به دو دسته تقسیم می شود:

- منابع اصلی

- منابع فرعی

-

۱-۷-۱- منابع اصلی

منابع اصلی آن دسته از منابع ای هستند که به طور همزمان و متقارن با دوره ی مورد نظر و یا کمی بعد از آن تألیف شده اند. این دسته از منابع بسیار ارزشمند و مهم هستند که عموماً به زبان عربی نوشته شده است. مزیت این منابع نسبت به سایر تألیفات این است که بیشتر آثار از منابعی می باشند که در همان زمان یا دوره های نزدیک به آن به نگارش در آمدند و عموماً مؤلفین یا مصری هستند یا به نحوی با این سرزمین نسبت دارند که در این بخش گزیده ای از آنان معرفی می شوند.

تراجم مشاهیر الشرق: نویسنده این اثر جرجی زیدان (۱۹۲۱-۱۸۶۱م) مورخ معروف عرب و مسیحی است که در مقطعی از دوره ی مورد بحث زندگی می کرده و طبیعتاً اثر وی از منابع اصیل مربوط به موضوع می باشد. همانطور که از نام کتاب بر می آید نویسنده در این کتاب به بررسی شرح حال و اقدامات رجال مشهور مشرق زمین در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم پرداخته است. البته این شرح حال ها بسیار مختصر ذکر شده اند و همچنین به دلیل اینکه تألیف کتاب در اوایل قرن بیستم صورت گرفته است طبیعتاً به مباحث مربوط به اواخر دوران حکومت خاندان محمد علی پاشا که نویسنده نیز در قید حیات نبوده اشاره ای نشده است. اما به هر حال به دلیل اینکه صاحب اثر یک شخصیت مشهور و تواناست کتاب وی نیز مورد توجه عموم مورخان و محققان قرار گرفته است.

تاریخ المصر الحدیث: این کتاب نیز اثر جرجی زیدان می باشد و همانگونه که از نام آن پیداست این اثر در خصوص تاریخ مصر در دو جلد به رشته تحریر در آمده که بخشی از مطالب ج ۲ این اثر در خصوص موضوع مورد نظر، می باشد برخلاف اثر قبلی این کتاب مفصل تر و جامع تر به بررسی دوره ی مذکور پرداخته است گرچه بعضی از مطالب هر دو کتاب شبیه به هم و بعضاً تکراری است که البته طبیعی به نظر می رسد. در استفاده از این دو اثر تلاش بر این بوده که مطالب تکراری ذکر نشود و فقط مطالب جدید آورده شوند.

تاریخ شعوب وادی نیل: این اثر تألیف دکتر مکی شبیکه استاد دانشگاه خارطوم است. همانطور که از نام کتاب پیداست مطالب این اثر در خصوص تاریخ دو کشور سودان و مصر تا اواخر قرن نوزدهم میلادی می باشد. این کتاب در سه فصل تنظیم شده که در این پایان نامه از همه ی فصول این تألیف استفاده شده است. از مزایای این اثر شرح مبسوط تاریخ هر دو سرزمین مصر و سودان می باشد، زیرا تا اواسط قرن بیستم سرزمین سودان بعنوان بخشی از کشور مصر محسوب می شد.

۱-۷-۲- منابع فرعی:

منابعی هستند که در دوره های بعد به نگارش درآمده اند و عموماً توسط اروپاییان نگاشته شده اند و یکی دو اثر نیز به زبان فارسی موجود است که در این مقوله به توضیح درمورد آنها می پردازیم. این منابع را به دو دسته ی منابع مطالعات و تحقیقات داخلی و مطالعات و تحقیقات خارجی تقسیم می شوند.

۱-۷-۲-۱- مطالعات و تحقیقات داخلی

این دسته از منابع که گمان می رود، تحت تأثیر عقاید و احساسات صاحبان اثر و فضای حاکم بر جامعه تاحدی جانبدارانه بوده یا صحت و سقم مطالب آنها قابل بحث باشد، با تطبیق آنها با سایر منابع، استفاده از آنها در روند تحقیقات لازم و ضروری به نظر می رسد.

تاریخ مصر و خاندان محمدعلی بزرگ: نویسنده این کتاب علی جواهر الکلام است. همانطور که از نام کتاب پیداست این اثر اختصاصاً در مورد خاندان محمد علی پاشا به نگارش درآمده است. البته این اثر در سال ۱۳۲۰ هـ. ش/ ۱۹۴۴م چاپ شده و حوادث مربوط به سال های آخر حکومت این خاندان را در بر نمی گیرد. اما چون تنها اثر به زبان فارسی در خصوص این موضوع است قابل توجه و استفاده می باشد. اگر چه بخشی از مطالب این کتاب با موضوع رساله همخوانی دارد اما به دلایلی که بخشی از آن در بالا ذکر شد؛ یعنی فضای حاکم بر جامعه ی آن روز (زمان تألیف کتاب) و سیاست حکومت وقت، مطالب کتاب جانبدارانه است و نویسنده سعی کرده فقط به نکات مثبت پردازد و به تمجید از خاندان محمد علی پاشا و اقدامات آنها پردازد به همین دلیل اثری جامع نیست، در فصل های مختلف پایان نامه از این کتاب استفاده شده است.

تاریخ جنبش های ملی مصر از محمد علی تا جمال عبد الناصر: تألیف غلام رضا نجاتی می باشد که در هفت بخش تنظیم شده است. مؤلف برای تألیف این کتاب از منابع متعددی استفاده کرده و یکی از آثار نسبتاً خوبی است که به زبان فارسی در خصوص تاریخ یک قرن و نیم اخیر مصر به نگارش درآمده است که در این پایان نامه از بخش اول این اثر استفاده شده است.

سیری در اندیشه ی عرب از حمله ی ناپلئون تا پایان جنگ جهانی دوم: نوشته ی حمید عنایت که به بررسی و سنجش اندیشه هایی که در زمینه ی جنبش سیاسی ملت های عرب را در زمان ما فراهم کرده پرداخته و در این پایان نامه در تمام فصول از این منبع استفاده شده است.

۱-۷-۲-۲- مطالعات و تحقیقات خارجی

غربی ها، چون ظرف دو قرن اخیر در حوزه ی امپراتوری عثمانی و سپس ملت های سنی مذهب و به خصوص اعراب، گرفتاری ها و سوداها بی داشتند، درباره ی تاریخ و فرهنگ آنها کتاب های مفصلی نوشته اند که هیچ پژوهشگری از آنها بی نیاز نیست. به شرط آنکه هیچ گاه به آنها اعتماد مطلق نکنند. بحث مورد نظر نیز از این قاعده مستثنی نبوده و بیشتر منابع مورد استفاده پس از منابع عربی کتبی هستند که توسط غربی ها که شوروی سابق را هم جزء غرب به حساب آورده ایم به نگارش درآمده اند. همچنین در بین مورخان عرب زبان نیز عده ای به نگارش آثاری در خصوص موضوع مورد نظر پرداخته اند که در این بخش به معرفی چهار اثر می پردازیم.

تاریخ خاور میانه: مؤلف این کتاب پیتر منسفیلداست وی کارمند وزارت امور خارجه انگلستان بوده و مدتی رادر مرکز خاورمیانه ای مطالعات عربی لبنان گذرانده، او یکی از محققین در خصوص اوضاع جهان عرب و خصوصاً مصر می باشد که در این رساله علاوه بر کتاب فوق از کتاب دیگر وی با عنوان ناصر نیز استفاده شده است. کتاب خاورمیانه در ۱۳ فصل تهیه و تنظیم شده که در این پایان نامه از فصول مختلف آن استفاده شده است. روی هم رفته در بین آثار وی کتاب تاریخ خاورمیانه شاهکار علمی وی محسوب می شود.

تاریخ خاورمیانه: نویسنده این کتاب ژرژ لنچا فسکی است و موضوع اثر شرح وقایع سیاسی خاورمیانه از سال ۱۹۱۴م یعنی آغاز جنگ جهانی اول تا اوایل دهه ی ۱۹۵۰م می باشد که به ذکر و تحلیل حوادث تاریخی کشورهای خاورمیانه و به خصوص بحث مورد نظر ما یعنی کشور مصر می پردازد. از فصول چهارم و پنجم این کتاب در پایان نامه استفاده شده است. از ویژگی مثبت این کتاب آنکه: نویسنده مدت هشت سال اقامت در خاورمیانه از نزدیک و با مشاهدات شخصی خود به تکمیل اطلاعات پرداخته است.

تاریخ عرب در قرون جدید: اثر مورخ عرب شناس برجسته ی شوروی سابق ولادیمیر لوتسکی (۱۹۶۲-۱۹۰۶م) می باشد. که پس از مرگ مؤلف منتشر شده است. این کتاب نخستین اثر در بین محققان روسی در خصوص ملت عرب است که به صورت مفصل به بررسی حوادث مصر از زمان لشکرکشی ناپلئون به این سرزمین در سال ۱۷۹۸م تا حوادث سال های جنگ جهانی اول پرداخته است. در فصول: دوم، سوم و چهارم پژوهش از این اثر استفاده شده است.

تاریخ العرب المعاصر مصر و العراق: این کتاب تألیف دکتر عبد العزیز نوار لبنانی در دهه ی ۱۹۷۰م است، که در خصوص تاریخ دو کشور مصر و عراق اثر نسبتاً خوبی ارائه کرده است. بخش اول این کتاب در خصوص تاریخ مصر می باشد که در ۸ فصل تنظیم شده و در این پایان نامه از فصول مختلف این اثر، کمک گرفته شده است

الثورة العرابیه: این تألیف اثر عیسی صلاح می باشد که در خصوص قیام عرابی پاشا، علل، انگیزه و نتایج آن در دهه ی ۱۹۷۰م به نگارش درآمده است. این کتاب در شش فصل تهیه و تنظیم شده و مؤلف در این کتاب در زمینه ی علل وقوع این قیام به صورت مفصل به دوره ی قبل از آغاز قیام یعنی از زمان اسماعیل پاشا به مسایل مربوط به مصر پرداخته است. در فصول مختلف این پایان نامه از این اثر استفاده شده است.

۸-۱- موقعیت جغرافیایی مصر

اسم این سرزمین در روزگار اول خلقت، قبل از طوفان جزله بوده که سپس مصر نامیده شده است. در معنی این کلمه بین اهل علم اختلاف است گفته می شود که این اسم از مصر بن مرکابیل بن دوایل بن عریاب بن آدم گرفته شده و او اولین کسی است که مصر نامیده شد. و عده ای نیز گفته اند این اسم از مصر بن بنصر بن حام بن نوح گرفته شده که یک اسم غیر عربی و غیر منصرف می باشد. (مقریزی، ۱۹۹۸؛ ۵۶).

وضعیت جغرافیایی این سرزمین نقش مهم و مؤثری در تحولات تاریخی این کشور ایفا کرده است. وجود رودخانه عظیم نیل که عامل مهم و اصل پیدایش تمدن و مدنیت در این قسمت از قاره آفریقا شده یکی دیگر از عوامل مهم جغرافیایی و تأثیر گذار در تاریخ این منطقه ی باستانی است. نظر به اهمیت این مسئله در این قسمت به شرح موقعیت جغرافیایی این خطه خواهیم پرداخت. مصر در شمال شرقی قاره آفریقا واقع شده که از شمال به دریای مدیترانه، از جنوب به سودان، از غرب به لیبی از شرق به دریای سرخ و همچنین از طریق صحرای سینا با غزه و فلسطین همسایه می باشد. سرزمین اصلی مصر از دریای مدیترانه تا آسوان کشیده شده و بین ۲۴ درجه و ۳۱ درجه عرض شمالی قرار دارد. (بهمنش، ج ۱، ۱۳۳۲: 1-2).

همان طور که می دانیم عامل اصلی و بنیان تمدن های بزرگ جهان در هزاره های قبل از میلاد آب های دائمی و رودخانه ها بوده اند. به همین جهت وجود رودخانه نیل در شکل گیری تمدن مصر نقش بسیار مهمی ایفا کرده است. این رودخانه طویل ترین رودخانه جهان است که در قاره ی آفریقا جریان دارد. و از دریاچه ی ویکتوریا سرچشمه می گیرد و به طرف شمال حرکت می کند و از طرف جنوب مصر به این کشور وارد می شود و پس از طی کردن سراسر جنوب تا شمال این سرزمین به دریای مدیترانه می ریزد که مهمترین منبع تأمین کننده ی آب مصریان است.

هرودوت می گوید: «مصر هدیه نیل است» موجد آنچه در مصر است رودخانه نیل می باشد. رودخانه نیل سرزمین مصر را از بیابان صحرا جدا می کند.

در دوره ی تاریخی سرزمین اصلی مصر شامل دو ناحیه بوده است: مصر علیا و مصر سفلی وحد فاصل بین این دو قسمت خطی بوده است که از ممفیس (در جنوب قاره) گذشته به آخرین پیشرفتگی دلتا منتهی شده است. (بهمنش، ج ۱، ۱۳۳۲: 4).

۱-۹- نژاد

ساکنان اصلی سرزمین مصر ظاهراً از نژاد حامی و با سکنه ی جنوبی مصر یعنی اقوام گالا و سومالی و بربرهای لیبی از یک نژاد بوده اند. البته عامل مهم آب در این منطقه مسلماً باعث مهاجرت اقوام از اطراف به این سرزمین شده است. مثلاً ورود سامی ها به دره نیل در دوره های پیش از تاریخ تغییرات عظیمی در آن ها به وجود آورده است. در طول تاریخ و در اخبار و داستان هایی که از مصر باستان باقی مانده است شواهدی از مهاجرت نژادها و اقوام مختلف به این سرزمین در دست داریم. شش هزار سال قبل از میلاد و در عصر نوسنگی عده ای از مهاجران آسیایی به سرزمین مصر سفلی وارد و در این سرزمین ساکن شدند. کمی دیرتر گروه دیگری در مصر علیا (در جنوب مصر) ساکن شدند. (تکیه ای، ۱۳۷۵: ۹).

مردم مصر از نژاد مدیترانه ای می باشند که از ما قبل تاریخ در اطراف نیل ساکن شدند، لوازم و وسایل خود را از سنگ و بعدها از مس تهیه می کردند. بافندگی و سفالگری در بین آن ها رواج داشت و زندگی مردم از راه شکار و صید ماهی و کشاورزی تأمین می شد. (دولاندولن، ج ۱، ۱۳۸۰: ۱۸).

۱-۱۰- سابقه تاریخی

این سرزمین یکی از کهن ترین و با سابقه ترین تمدن های جهان است که سابقه ی تمدنی آن به شش هزار سال قبل از میلاد باز می گردد. مصر یکی از مکان های است که خداوند در قرآن کریم در چندین آیه با صراحت و چندین بار نیز غیر مستقیم به آن اشاره کرده است. همچنین بخشی از زندگی و رسالت انبیاء عظام الهی چون: حضرت یوسف (ع) و حضرت موسی (ع) در این سرزمین بوده است.